

ПЕДАГОГІКА

УДК 929 Сковорода

Анатоль Гавриленко
(Харків)

МІЙ ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Розвідка присвячена питанням подальшого розвитку краєзнавчо-пошукової Сковородіани на теренах Слобідської України в ХХ ст.

Ключові слова: Григорій Сковорода, Анастасія Ніжинець, українське академічне сквородинознавство, аматорське краєзнавство, Ковалинські, народна пам'ять.

Стаття посвящена вопросам дальнейшего развития краеведческо-поисковой Сковородианы на территории Слободской Украины в ХХ в.

Ключевые слова: Г. Сковорода, Анастасия Ниженец, украинское академическое сквородиноведение, аматорское краеведение, Ковалинские, народная память.

The paper is devoted to the further development of the regional and searching study of Skovoroda on the territory of Slobidska Ukraine in the twentieth century.

Key words: H.Skovoroda, Anastasiia Nizhenets, Ukrainian academic study of Skovoroda, amateur region study, the Kovalynskiys, people's memory.

Більшу частину свого життя належав до тієї категорії людей, про котру видатний історик, професор О. Я. Єфименко сказала "... отчётливо чувствуем, что надо чтить его память, и не ясно сознаём, за что мы его должны чтить"¹. Я, щиро шануючи українського філософа, мало що знав про його життя (не кажучи вже про твори).

Але сталося так, що чимало років тому директор Інституту історії народів СРСР при Академії наук тодішньої Німецької Демократичної Республіки – академік Едуард Вінтер – надіслав мені свою (видану німецькою мовою в 1979 році в Берліні) книжку "Долі єретиків". Другий примірник цієї книжки він надіслав мені для передачі до музею Г. Сковороди в с. Сковородинівці (що я й виконав), бо один великий її розділ називається : "Der wiese Kosack Grigorij Skoworoda", тобто "Мудрий козак Григорій Сковорода".

У листі до мене професор Е. Вінтер писав, що "вважає своїм життєвим завданням – видання антології творів Григорія Сковороди німецькою мовою" й пропонує мені здійснити переклад його творів німецькою мовою. У міру своїх скромних можливостей, я, з ентузіазмом дилетанта, виконав його пропозицію і надіслав переклад професорові Вінтеру. (Але професор незабаром помер і, як сказано в Святому Письмі, "Не покладайся на вельмож, на сина чоловічого, який спасти не може. Виходить його дух, і він повертається у землю і того ж дня гинуть його задуми" (Пс. 146:3,4).

Під час перекладацької праці довелося неодноразово звертався за порадою до видатного сквородинознавця – доцента Харківського університету Анастасії Максимівни Ніженець. І саме це знайомство і спілкування з А. М. Ніженець й надихнуло мене на подальші пошуки в галузі сквородинознавства.

Так, для глибшого пізнання сутності Григорія Сковороди побував я в Чорнухах, які вважаються місцем народження. Певен, що після відвідання Чорнух у кожної неупередженої людини не буде сумніву в тому, що стосовно місця народження Г. С. Сковороди може бути дві версії: перша – він народився в Чорнухах, друга – народився в селі Харсіках коло Чорнух,

¹ Єфименко Александра. Философ из народа // Книжки недели, 1894 - № 1 – С. 9.

Мабуть, не поділяли вищенаведену думку порядної нашої вченої, етнічної росіянки, Олександри Єфименко ті безіменні недолюдки, котрі в одну з недобрих ночей 1922 року в Харкові знівечили обличчя Г. Сковороди на щойно зведеному пам'ятникові любомудру.

а, оскільки на той час в Харсіках не було церкви, то й було зафіксовано факт його народження в чорнуській церкві, парафіянами якої були батьки письменника-філософа. Саме так пояснив мені це директор народного музею в Харсіках Ілля Васильович Капуста. У Харсіках є місце, на яке кожен мешканець вказує як на місце, де стояла хата Григорія Сковороди, і, взагалі, кожен з опитаних мною, розповідав про Григорія Сковороду, ніби лишень вчора з ним спілкувався.

Переносячись з Полтавщини в Слобідську Україну, скажу кілька слів про місце написання Г. Сковородою славнозвісного "Нарциса". Загальновідомо, що написав він його в Гужвинському – місцевості в лісі, поблизу Деркачів, на пасіці. Але мало кому відомо, що в лісі, побіля Деркачів, є місце, яке (переважно серед мисливців) і зараз називається Гужвине. Може це і є те Гужвинське? Це варто дослідити... До речі, мешканка "кутка" селища Безруки, який називається Гужви (будинок № 6 або № 3), вказала рукою і сказала мені, що її свекор – Гужва – володів колись "он тим участком лісу..." і вказала саме на ліс на кручі, за річкою Лопань, де знаходиться оте місце Гужвине.

Далі: автор класичної, енциклопедичної праці про письменника-любомудра академік Дмитро Багалій у своїй книжці "Г. С. Сковорода – український мандрований філософ" каже, що він жив поблизу Деркачів у братів Земборських, один з яких був власником хутора Лугового, а другий – хутора Лопанського.

Як розповів мені пан Сергій (один з пристрасних мисливців, прізвища якого я не знаю), що трохи лівіше (якщо йти від залізниці) від місцевості Лужок у Деркачах розташовані залишки колишнього хутора Лугового. Варто на цьому місці встановити меморіальний знак.

Але зараз переходжу, власне, до основної теми допису: Анастасія Максимівна Ніженець звернула мою увагу на цікаву сукупність декількох обставин: 1). У кількох загальновідомих листах приятеля і учня Г. Сковороди Михайла Ковалинського згадується про його намір купити собі маєток у "Харьковском наместничестве" або в місцевості на південний схід від Харкова, щоб доживати віку разом із Г. С. Сковородою. 2). У наш час поблизу міста Луганська засновано нове місто Щастя. 3). У статті "Мой город", надрукованій у газеті "Известия" за 1963 рік, мешканець цього міста Гуков Віктор Андрійович розповідає про його заснування в наші дні. Але ж там здавна було село, засноване втікачами від кріпацтва. Згодом це село стало власністю поміщика Дмитра Ковалинського. Анастасія Максимівна звернула увагу, зокрема, на ту обставину, що це село здавна мало дві назви: Щастя й Ковалинка. Назви Щастя, Привольє, Відрадне тощо характерні для колишніх поміщицьких садиб, а народ давав поселенням назви здебільшого за іменами першопоселенців: Іванівка, Степанівка, Петрівка тощо. На листовне запитання Анастасії Максимівни В. Гуков відповів: "Високоповажна Анастасіє Максимівно! Відповідаю Вам, що архівів у нас у місті про рід Ковалинських немає. Яке відношення мав Михайло Ковалинський до Дмитра Ковалинського, мені не відомо. Однак, зі слів старожилів цього села відомо, що поселення це стало називатися Щастям після того, як Катерина II віддала ці землі Ковалинському і ось це й було його щастям, а Ковалинка – це назва, або старе прізвище, так як тут жив Ковалинський. Відомо, що тут жив Петро Петрович Ковалинський, земський начальник, а в нього був брат під Ростовом. Вразі появи в мене інших джерел, повідомлю Вам додатково. З повагою до Вас Гуков" [приватний архів адресатки. – А. Г.].

Додаткових відомостей Гуков не надіслав і сам виїхав зі Щастя кудись; кажуть, що десь на Північ.

Улітку 1983 року, за порадою Анастасії Максимівни, я здійснив, так би мовити, невеличке краєзнавче дослідження. Його метою було з'ясувати, чи власники маєтку "Ковалинка" мають якийсь стосунок до роду Михайла Ковалинського. Можливо, що назву Щастя дав селові якийсь Ковалинський, котрий був знайомий, принаймні, з творчістю Г. С. Сковороди, знав його вчення про щастя людини на основі "сродної праці".

Ось така була наша з Анастасією Максимівною Ніженець програма-максимум, яку хотілось здійснити. Але здійснена була лише програма-мінімум.

Колись "Харьковское наместничество" охоплювало значну частину сучасної Луганської області. Перший, з ким я розмовляв, був головний лікар Луганського онкологічного диспансера, кандидат медичних наук, автор статті в газеті "Ворошиловградская правда" з нагоди дня народження Г. С. Сковороди, чудові статті "Козак Луганський", надрукованої у журналі "Прапор" (1976, № 11). Юрій Олексійович сказав, що хоча його дуже цікавить постать Г. С. Сковороди і його вплив на сьогодишню Луганщину, але сам у цій справі практично допомогти не може. Та пообіцяв мені долучити працівників місцевого музею до пошуку родоводу колишніх власників села Ковалинки-Щастя. (До цього часу жодних відомостей про це не маю). Крім того, Юрій Олексійович розповів, що його батько родом зі села Весела Гора, яке розташоване за два кілометри від Щастя (на протилежному березі ріки Дінця). Сказав він також, що Г. С. Сковорода під час мандрів до Григорія Ковалінського в Таганрог (які тривали близько 2-х років), безумовно пройшов через сучасну Луганщину, адже він пише: "В Ровеньках я почув чудову приказку: "Не ївши легше, а поївши - краще" (Ровеньки розташовані на Луганщині).

Викладач тодішнього Луганського педінституту Міхно Олексій Андрійович люб'язно дозволив мені познайомитися з результатами фольклорної практики студентів – на жаль, жодних відомостей у справі, що мене цікавила, я там не знайшов.

Із Луганська поїхав у сучасне місто Щастя – дійсно, чудовий куточок нашого краю. Почав з розмови з директором місцевої школи і вчителькою української мови та літератури Івановою. Дуже люб'язно вони мене зустріли, обіцяли після канікул надіслати до Харкова зібрані учнями матеріали досліджень рідного краю, але на жаль...

Вдячний їм за розповідь про те, що сучасний будинок піонерів у Щасті є колишнім панським будинком. Крім того, констатували вони цілком справедливо, що знайти зараз у місті Щасті його, так би мовити, "корінних" мешканців надзвичайно важко, адже вони, практично, розчинилися серед новоприбулих. Тому вирішив я почати дослідження місцевої періодики. І не помилився: у місцевій дитячій бібліотеці виявилась чудова підбірка матеріалів про минуле й сучасне рідного краю. Відчувалося, що тут приклали руку справжні ентузіасти. Як виявилось, років зо 30 тому бібліотекою керувала Комісаренко Ангеліна Олександрівна – власне, вона й була душею справи порівняння минулого зі сучасним. Згодом стала головою міськради, а далі працювала на профспілковій роботі в кар'єрі. Розмовляв з нею – подякував за цікаві статті, які вона в свій час давала до місцевої газети "Вогні комунізму". Ось, наприклад, одна з характерних: "В селі Щастя були злидні та нещастя" (розповідь 102-річної мешканки А. Ф. Столяренко), котра мовила: "Ще за часів кріпаччини на безмежній піщаній пустелі, на березі Сіверського Дінця, де стояли хвилясті піщані гори, оселялись селяни, які тікали від панщини, шукаючи вільного життя. З маленьких саманних та дерев'яних будиночків виросло село Щастя. Щасливі мешканці його були тільки тим, що сховались від ненажерливого експлуататора-поміщика та царського чиновника. Селяни, які тікали від панщини, на незайнятому пустирі садили біля Дінця городину, пасли овець, ловили в річці рибу та вільно почували себе серед безмежних піщаних гір і пагорбків. Та недовго довелося вільно пожити селянам. Одного разу придворний Ковалінський, який служив при царському дворі, вартував, коли Катерина II йшла до свого кабінету. Довгий шлейф її сукні тягнувся ззаду мало що не на два метри. Ковалінський попрохав дозволу піднести хвіст цариці. Катерина була дуже задоволена рабською послугою молодого вродливого Ковалінського. Вона подарувала йому землю, ліси з селянами біля Дінця, сказавши, що він – Ковалінський – знайде там щастя. І знайшов. Селяни знов стали кріпосними. Вони пасли отару панських овець, садили городину, ловили рибу – все робили для пана. А самі ходили обідраними, босими, виснаженими тяжкою панською працею. "Хвіст" Катерини II змінив маленьке селянське щастя – вільну працю. Щастя було в руках царського блюдолиза Ковалінського, нещастя і злидні, важка праця – у селян".

Аналізуючи цю та інші статті-замітки, приходимо до висновку, що власники Ковалинки-Щастя були, безумовно, з роду Ковалінських. І, якщо навіть припустити, що той

Ковалинський, який назвав своє село Щастям і був, до певної міри, людяною людиною і послідовником Григорія Сковороди, то його нащадки затьмарили й зганьбили добре ім'я свого попередника. Відомо, що Михайло Ковалинський був вихователем дітей Кирила Розумовського – останнього гетьмана України і президента Академії наук Російської імперії. (Кирило був високоосвіченим гетьманом – його, на відміну від інших гетьманів, заздалегідь готували до володарювання і посилали навчатися закордон у прославлені університети Європи).

Але, можливо, легенда про Ковалинського – шлейфноса Катерини II – є лише фантазією, бо в тій же місцевості існує і не витримує жодної критики легенда про те, що коли цариця Катерина II нібито була в цих краях, "благодарные верноподданные" уклінно подарували їй рибу з місцевої річки, а "матушка императрица" в захопленні вигукнула: "Ай, дар!" І річку назвали Айдар. (Порівняй: Аму-Дар'я, Ай-Петри). Але, яким би чином Ковалинські не придбали маєток, цікаво виявити зв'язок (чи переконатись у відсутності родинних зв'язків) між Михайлом Ковалинським і останнім – земським начальником – Ковалинським, про якого згадує В. Гуков (якщо він дійсно існував і якщо його звали Петром). З листування Ковалинського відомо, що у нього був син, який помер малою дитиною. Але, чи був то єдиний син? На запитання Анастасії Максимівни Ніженець з Рязанського архіву (Михайло Ковалинський деякий час керував Рязанським намісництвом) прийшла відповідь, що в Михайла було троє дітей: Надія 11 років, Ілля (1779-1780-рр.), Севаст'ян 1791 року народження; якого ж року був той (невідомо як названий) син, що помер? Бо в листі Ковалинського до Сковороди, написаному 7 жовтня 1785 року, повідомляється: "Син навчається по-грецьки".

22 червня 1787 р. М. Ковалинський пише Г. Сковороді: "Я втратив семирічного сина, який і був одним у мене". 20 листопада 1786 року Михайло Ковалинський подав прохання до сенату про внесення його до Дворянської книги. Помер же він у 1807 році ("Русский биографический словарь"), так і не дочекавшись сенатської відповіді, котру його нащадки отримали лише в 1843 році, і відповідь ця була негативною. Але, все ж таки, був якийсь продовжувач роду Ковалинських, що носив це прізвище, якому й була вручена відповідь сенату! (Така думка А. М. Ніженець).

У пошуках розгадки я пішов з міста Щастя до села Весела Гора. Розмовляв там спершу на вулиці з якимсь чоловіком, від якого довідався про існування двох учителів, які можуть щось допомогти. Один не сказав мені нічого нового, а другий (Ковбасюк) сказав: "У сучасному Щасті дуже важко знайти старожилів, а от у 1920-х роках з села Щастя (або Ковалинки) виселились бідняки на хутір Світлий, що за 12 кілометрів звідси. Були там дуже цікаві, характерні діди, але кілька років тому вони помирали.. Та, стривайте, є там один, і трохи молодший, але може дещо пам'ятає – Туренко Іван Іванович звать його".

Пішов я за 12 кілометрів на хутір Світлий, знайшов там Туренка Івана Івановича, 1908 року народження, колгоспника. Зі слів Івана Івановича, його мама "ухажувала" за паненятами Ковалинськими. А "мама діда" Івана Івановича була у панів служницею. Колись дід, будучи підлітком, грався з паненятами – Петром і Олексієм – "у лошади" і запряг їх, а сам біг іззаду, тримаючи запряжених паненят за віжки. І за це був відданий паном (як його звали - невідомо) на 25 років у солдати. Повернувся солдат через 25 років грамотним (приніс з собою Біблію). Не віддавав пан йому за жінку своїх підданих кріпачок, бо дід був після служби вільним. Тоді дід узяв собі у Старому Айдарі "манашку" - там живуть руські люди. Прізвище діда – Ярема Дідора. "А ви розпитайте ще в Щасті у Собольова Романа Павловича – він живе біля воріт базару. Шкода, що торік помер мій старший брат, який жив у Щасті, - він добре вмів розказувати. А ви все ж таки зайдіть і до вдови мого старшого брата – може, вона що розкаже".

На світанку, в неділю, пішов шукати Собольова Романа Павловича, 1905 року народження. Прийняв він мене люб'язно, статечно. Розповідав про синьогубого управляючого панським маєтком Ордаба, який мав губу ще й набік; про "німця" Горопацького, який "пристав до барини" (якої - невідомо): "Як даси сорок тисяч, то буду з тобою жити..."

"Бариня жила в домі біля церкви, - він і зараз стоїть (будинок піонерів...). Може б, моя тітка розказала вам щось більше, вона служила горнічною у панів, а зараз їй годів 100 і живе вона в Куйбишеві, біля вокзалу, у своєї дочки на вулиці Скляренка, а номер дома я забув..."

Повернувся я до Луганська. Пішов до бібліотеки, де переглянув газети й виписав звідти дещо.

Так, полковник міліції Бачинський зокрема пише: "Село Ковалинка... І справді, дуже важко сказати, коли саме назвали Ковалинку Щастям".

М. Дубовик у газеті "Комсомолец Донбасса" за 16 жовтня 1966 року пише: "Щастя". Важко сказати, хто перший мовив це слово. Воно ніяк не в'язалося з убогим селом, яке згубилось на живописних берегах Дінця. В окрузі його знали як Ковалинку". (Тобто, люди звали село Ковалинкою, а офіційна назва була Щастя – так я розумію).

А ось письменник Микола Упеник, котрий (як я зрозумів з його статті) сам родом з Луганська, пише в газеті "Луганська правда" за 10 серпня 1962 року: "... і ми йшли не поспішаючи накатаним степовим шляхом на північ. Ми добре знали, що він приведе нас у Ковалинку... Старі люди розповідали, що колись місцевий пан перейменував село і назвав його Щастям". Тобто, слова Миколи Упеника підтверджують думку тепер уже покійної Анастасії Максимівни Ніженець про те, що не втікачі від панів назвали село Щастям, а якийсь пан. Що власники маєтку мали прізвище Ковалинські – це теж не підлягає сумніву. Безсумнівне й те, що Петро Ковалинський (який у середині XIX сторіччя грався "в лошади") (як свідчить Туренко), став "земським начальником" (як свідчить Гуков)). Посада земських начальників була введена з 1889 року (свідчить "УРЕ"). Отже, панення першої половини чи середини XIX сторіччя якраз виросло для "начальників" у кінці сторіччя. А помер пан земський начальник у 1904 чи 1906 році і звали його Петром. Про це свідчить лист з Куйбишева від колишньої покоївки власників села Щастя-Ковалинки (я написав їй листа з проханням розповісти, що пам'ятає. А поскільки не знав її точної адреси, то надіслав листа до Куйбишева до адресового бюро, а ті – дяка їм – знайшли колишню покоївку). Відповіла мені її дочка під диктовку своєї мами – Латун Ганни Трохимівни. По суті справи, з листа випливає власне те, що панів села Ковалинки, які померли в 1904-1906 роках, звали Петро і Катерина, а потім стали господарювати "племінники старого барина – прізвищ їх мама не пам'ятає". Істотним в листі покоївки є також її твердження, що після смерті панів управитель Ордаб велів спалити всі книги й папери, що були в панській бібліотеці, і стежив, щоб ніхто не міг нічого врятувати.

Мої пошуки в Орловському державному архіві (Росія) та моє опитування вчителів школи Хотетового, біля Орла, де був маєток Михайла Ковалинського, нічим у пошуках родоводу Ковалинських не допомогли.

Отже, як на мій погляд, гіпотеза Анастасії Максимівни Ніженець підтвердилася в тій її частині, що саме якийсь пан Ковалинський назвав свій маєток Щастям, а не селяни-втікачі. А от чи мав якийсь стосунок до Михайла Ковалинського – приятеля філософа Г. С. Сковороди – встановити не вдалося. Михайло Ковалинський помер у 1807 році, а майбутній "земський начальник" кінця XIX сторіччя в середині позаминулого сторіччя грався "в лошади". Тобто, бракує лише одного покоління, щоб зв'язати ланцюг родоводу чи переконатись в його відсутності (як стверджує Гуков, що був ще й якийсь Дмитро Ковалинський).

Отже, виконана програма-мінімум пошуку, а для здійснення програми-максимум потрібні більш беручкі, більш ініціативні та розумніші шукачі... Може, це будуть студенти Харківського Національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди?..

А. М. Ніженець поділилася зі мною думкою про те, що Олександр Хиждеу, можливо, не був фанфаном, стверджуючи, що він має невідомі громадськості рукописні твори Г. С. Сковороди. Анастасія Максимівна припускала, що Хиждеу упорядкував два томи творів Сковороди і спрямував їх для цензурування святійшому Синодові. Там же не дали дозволу на публікацію і поклали твори нашого письменника-філософа у свій архів, де вони й зберігаються до нашого часу. Анастасія Максимівна Ніженець пропонувала мені пошукати ці матеріали в Санкт-Петербурзі, в "Пушкинском доме", оскільки архів Синоду зберігається

саме там. Близька подруга Анастасії Максимівни – пані Галина Мойсеева, яка працювала в цьому закладі, могла б посприяти мені в пошуках. На жаль, у мене не було можливості скористатися пропозицією Ніженець. Може цей пошук здійснять сучасні сквородинознавці?

Небайдужим для мене є й такий нюанс зі сквородинознавства: немало дослідників дорікають Григорієві Савовичу за нібито байдужість до втрати Україною рештків автономії. Адже, як стверджує наша землячка, харків'янка за народженням, етнічна росіянка Наталія Меньшова, відома як українська сподвижниця, історик, авторка історії України в 2-х томах під ім'ям Наталії Полонської-Василенко, в ті часи навіть граф В. Капніст не зрікся рідного українського народу, а відвідав кількох європейських монархів для з'ясування можливості їхньої підтримки вразі повстання українців, новітніх мазепинців, проти московської тиранії. Відповідь монархів була туманною і довелося графові обмежитись написанням "Оды на рабство".

Однак, як стверджує в своїй книжці "Лицар святої борні" канадський українець, професор Володимир Шаян, Григорій Сковорода, глибоко переймаючись імперським приниженням України, також вів героїчну боротьбу проти московської деспотії, притаманними йому філософськими засобами. На думку В. Шаяна, Григорій Сковорода діяв, ніби Іван Предтеча перед Ісусом Христом, поперед Тараса Шевченка. Принаймні так я сприйняв його працю "Лицар святої борні". А що думають з цього приводу сучасні сквородинознавці?

Список використаних джерел

Ефименко А. Я. Философ из народа // Книжки недели, 1894. – №1. – С. 7-30.

Стаття надійшла до редакції 14 лютого 2012 року